ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research e-Journal

<u>સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાષા,સંબોધન અને નામાભિધાન</u>

ડૉહિતાર્થી જી અગ્રાવત.

અધ્યક્ષ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કૉલેજ, રાજકોટ.

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
VIDHYAYANA
An International Multidisciplinary Research e-Journal

સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાષા,સંબોધન અને નામાભિધાન

સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાષાની બહુવિધતા –ભરત નિરૂપિત ભાષા વિધાન વાચિકાઅભિનયનું સર્વસ્વ છે. છંદ,લક્ષણ,અલંકાર અને ગુણ આદિ તો કાવ્યશરીરના શોભાકર ધર્મ છેભાષાની .પરંતુ ભાષા તો કાવ્ય તેમજ નાટ્યનું સાક્ષાત શરીર છે. અંતરગત ભરતે નાટ્યમાં પ્રયુક્તવિવિધ ભાષાઓ,સંબોધન ,પાત્રોના નામકરણ તથા નાટ્યની પાઠ્ય શૈલી આદિ નાટ્યોપયોગી વિષયોનું – .તાત્ત્વિક નિરુપણ કર્યું છે

નાટ્યશાસ્ત્રમાં મુખ્ય રીતે ચાર ભાષાઓનું વિવરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે .–અતિભાષા ,આર્ય ભાષા,જાતિ ભાષા અને યોન્યન્તરી ભાષાઅતિભાષા વૈદિક . શબ્દ બાહુલ્યવાળી હોય છે,એ વૈદિક ભાષા છે કે સંસ્કૃત તે બાબત ભરતે સ્પષ્ટતા કરી નથી યોન્યન્તરી ભાષા . .પક્ષીઓ ની બોલીની અનુકરણાત્મક નાટ્ય ભાષા હોય છે-પશુ૧

પાત્રોની વિભિન્ન ભાષાઓ સંસ્કૃ.૧-.તેના બે સ્વરૂપો હોય છે.જાતિ ભાષાનો પ્રયોગ મુખ્યરીતે રૂપકોમાં થાય છે –ત તેમજ ૨વિભિન્ન . પ્રાકૃત. સંસ્કૃત સંસ્કાર ઉચ્ચારણ ભેદ અવશ્ય આવી જાય .દેશભેદ હોવા છતાં તેમાં ભાષાનું અંતર આવતું નથી .ગુણસંપન્ન ભાષા છે– .પરંતુ પ્રાકૃત ભાષા પ્રાકૃતજનની ભાષા હોવાના કારણે તેમાં સ્થાનભેદથી ભાષાની મૂલ સ્થિતિમાં વ્યાપક વિવિધતા આવી જાય છે .છે બંને ભાષાઓનો પ્રયોગ સમાશ્રીત હોય છેઉચ્ચવર્ગના પાત્ર પ્રાયઃ સંસ્કૃતભાષા અને નિમ્ન વર્ગ તથા બધા સ્ત્રી પાત્રો પ્રાકૃત ભાષાનો . .અને નાટકોમાં તદનુરૂપ પ્રયોગ પણ પ્રચુરતામાં મળે છે.પરંતુ આના અપવાદોનું પણ વિધાન મળે છે .પ્રયોગ કરે છે

દરિદ્રતા ,અવિદ્યા તથા ઐશ્વર્યથી પ્રમત્ત ,ધીરોદાત્ત ધીરલલિત આદિ ઉચ્ચ શ્રેણીની વિવિધ જાતિઓના પાત્ર પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રયોગ – પરંતુ નારી પાત્રોમાં નૃપપત્ની .અર્જુને બૃહન્નલાનાં રૂપે પ્રાકૃતનો જ પ્રયોગ કર્યો છે.કરે છે,વેશ્યા અને શિલ્પકારિણી સ્ત્રીઓ ક્યારેક ક્યારેક પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે.અપ્સરાઓ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે .૨ પરંતુ નૃપપત્ની હોવાથી તે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે.

વિવિધ પ્રાકૃત ભાષાઓ ભાષાવિધાનના પ્રસંગે ભારતે નીચે મુજબ સાત પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો – માગધી.છે,અવન્તીજા,પ્રાચ્યા,સૌરશેની ,અર્ધમાગધી,વાલ્હીકા, દાક્ષિણાત્યાતે યુગમાં પ્રચલિત વિભિન્ન જનાપદોની આ જનભાષાઓ . તેના સિવાય વિભાષાની અંતરગત આભીર .હતી,શકાર,ચાંડાલ,શબર,દ્રમિલ,(દ્રદ્રમિડઅને વનેચરોની ભાષા નું પણ વિધાન (મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો ઉલ્લેખ કદાચ એટલા માટે નથી થયો.છે,કારણ કે તેનો પ્રયોગ નાટ્યમાં નથી થતો દેશ.,જાતી અને અવસ્થાભેદથી વિભિન્ન ભાષાઓના વિધાનનો આશય એ જ છે કે નાટકોની ભાષા ,દેશ,જાતી અને અવસ્થાભેદને અધિકાધિક અનુરૂપ હોય છે.૩

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
VIDHYAYANA
An International Multidisciplinary Research e-Journal

ભાષાવિધાન ભારતના ભાષા વિધાનનો પ્રભાવ– પરવર્તી નાટક અને નાટ્ય શાસ્ત્ર - પરવર્તી નાટકકારો અને નાત્યાશાસ્ત્રો પર સમાન રૂપે પડ્યો સૌરશેની.,માગધી,અર્ધ માગધીનો વ્યવહાર નાટકોમાં લોકપ્રિય રહ્યો છેપૃથ્વીધરના મતે મૃચ્છકટિકમાં . માત્ર પ્રાચ્યા અને અવન્તિનો જ નહીં પરંતુ ચાંડાલી, સહકારી અને ઢકી જેવી અન્ય ભાષાનો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.૪

મુદ્રારાક્ષસનો ચંદનદાસ અર્ધમાગધીનો પ્રયોગ નથી કરતો પણ કર્ણભારનો બ્રાહ્મણ વેશધારી ઈન્દ્ર પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે.પરંતુ એની સંખ્યામાં પર્યાપ્તવૃદ્ધિ થઇ છે .પરવર્તી નાટયકારોએ ભરત મુજબ ભાષાનું વિધાન કર્યું છે.

શારદાતનયે સંસ્કૃત સિવાય પ્રાકૃત કે પિશાચી ,માગધી અને સૌરશેની આડી ભેદો અપભ્રંશ આદિ પ્રત્યેકના ગ્રામ્ય અને -નાગરક– .ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે(૧૮) ઉપનાગરક આદિ ભેદોના વિવેચન ક્રમમાં અઢાર૫

આચાર્ય વિશ્વનાથે તેર પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાઓનું તથા શિન્ગભૂપાલે વિભિન્ન પ્રાકૃતોને મા(૧૩)ટે એવું નવ્યનામ એમ "પ્રાકૃતિ" .નિમ્નશ્રેણીના પાત્રો તેમજ મહિલાઓની ભાષા પ્રાયઃ પ્રાકૃત કે ક્યારેક ક્યારેક અપભ્રંશ પણ હોય છે .પ્રસ્તુત કર્યું છે૬

વિક્રમોર્વશીયમમાં ઉર્વશી ગીતના પ્રસંગે અપભ્રંશભાષાનો પ્રયોગ કરે છેકારણ કે ગીત દેશી ભાષા સમાશ્રિત હોવું . જોઈએ,એવો ભરતનો સ્પષ્ટ મત છેનાટકો અને પરવર્તી નાત્યાશાસ્ત્રની ભાષા પદ્ધતિનું વિશ્લેષણ કરવાથી આ વાતની પુષ્ટિ થાય છે કે ભરતના ભાષા . .વિધાન બંને ધારાઓ ઉપર ઘણો પ્રભાવ છે

સંબોધન વિધાન સ નાટકોમાં પાત્ર પરસ્પર વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં એકબીજાને– પરવર્તી પરંપરાઓ–ંબોધિત કરે છે,એ બાબતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે.૭ આ અસંખ્ય સંબોધનોનો આધાર છેસામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને હીનતા-,પારિવારિક આદર પ્રેમ,વિભિન્ન વ્યવસાય અને સેવાકાર્ય તથા લોક પ્રચલિત વ્યવહાર આનો પ્રભાવ ભાસથી .આ બધાં સમ્બોધનોને ભરતે શાસ્ત્રનું વ્યવસ્થીત રૂપ આપ્યું છે. માંડીને આધુનિક નાટ્યકારો સુધી દૃષ્ટિગોચર થાય છે .૮

- પુરુષ પાત્રોમાં મહર્ષિ,દેવ,બ્રાહ્મણ,મંત્રી અને સમ્રાટ મુખ્ય હોય છે– રાજાને માટે.**देव, महाराज , आर्य ,(पत्नी द्वारा)आर्यपुत्र** વગેરે સંબોધન કરાય છે નાટકોમાં પ્રચૂર પ્રયોગ આ પ્રમાણે સંસ્કૃત તેમજ અન્ય ભારતીય ભાષાના આધુનિક. .મળે છે
- અન્ય બ્રાહ્મણ આદિ ઉચ્ચ શ્રેણીના પાત્રોને માટે –**भगवत्** સંબોધન કરાય છેરામે કપટ વેશધારી રાવણ તથા દુષ્યંતે . મહર્ષિ મારીચને- **भगवत्** શબ્દથી જ સંબોધિત કર્યા છે .
- વૃદ્ધ જનોને માટે -**तात** સંબોધન વિહિત છે.
- વ્યવસાય અને શિલ્પના આધાર પર પણ સંબોધન કરાય છેદનિકા(૨)ચારૂદત્તમાં મ .,પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમાં હંસક અને

નિર્મુન્ડક આ પરંપરાના નામ છે તે નાયક દ્વારા.વિદૂષક હાસ્યાસ્પદ પાત્ર છે અને નાયકોનો અભિન્ન સખા છે.**वयस्य** શબ્દથી સમ્બોધીત થાય છે .

- **आयुष्यमान** શબ્દ પોતાનાથી નાના માટે વિહિત છે.**अभिज्ञानशाकुन्तल**માં સૂત દુષ્યંતને આ મંગલવાચક શબ્દથી બોલાવે છે.
- કુમારને **भर्तुदारक्** અને યુવરાજને **स्वामी** શબ્દ થી બોલાવાયા છે.
- બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને માટે **श्रमणक** સંબોધન કરાય છે.૯

વિવિધ સંબંધો ને આધારે સંબોધનની પરંપરાનો વિકાસ નાટકો થયો છેપુરુષોની સાથે મહિલાઓ પણ ભારતીય . એટલા માટે ભરતે વિવિધ સંબંધો ને આધારે સંબોધનનું વિધાન કર્યું .નાટ્યમાં પોતાની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવતી હોય છે .છે૧૦

- તપસ્વિની, દિવ્યનારી,વ્રતધારિણી ,લિંગિની,બ્રાહ્મણી આદિ પૂજ્યનારી પાત્રોને માટે –**भगवती, आर्या** શબ્દોનું વિધાન છે માલવિકાગ્નીમિત્રમમાં રાજા અને વિક્રમોર્વશીયમ માં કંચુકી આદિ પાત્ર પરિવ્રાજીકા તથા તાપસીને.**भगवती** સંબોધિત કરે છે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં વાસવદત્તા ને .**भगवती** થી સંબોધિત કરે છે.
- રાજસ્ત્રીઓને માટે રાજા દ્વારા **देवी ,प्रिये** તથા નિમ્નવર્ગના પાત્ર દ્વારા **भत्तिनी**,કે **स्वामिनी** સંબોધનનું વિધાન કર્યું છે.
- અવિવાહિતા રાજકુમારીઓને માટે **भर्तृदारिका** શબ્દનો સંબોધન વિહિત છેઆના અનેક ઉદાહરણો સ્વપ્નવાસવદત્તા . વેશ્યાઓ .અને અવિમારકમાં પ્રચુર મળે છે,સૂત્રધારની નટી, નર્તકી આદિ મનોરંજન પ્રિય મહિલાપાત્રોને માટે **आर्या ,अज्जुका** , તથા **अत्ता** આદિ સંબોધનનું વિધાન કર્યું છે ચારૂદત્ત.,મૃચ્છકટિક આદિમાં આ પાત્રોને આદરપૂર્વક સંબોધનો કરાયા છે૧૧. પારિવારિક સંબંધ ધરાવનારાઓમાં બહેન , માતા, સખી આદિ માટે પૃથક્ પૃથક સંબોધનનું – વિધાન કર્યું૦ છે

પાત્રોનાં નામાભિધાન સ્તરોના પાત્રોને માટે તદનુરૂપ નામનું પણ વિધાન ભરતે વિભિન્ન જાતિઓ અને સામાજિક - .ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કથાનકોનાં પ્રસિદ્ધપાત્રોને માટે નથી .આ વિધાન મુખ્ય રીતે કલ્પિત પાત્રોને માટે છે.પ્રસ્તુત કર્યું છે હિ) બ્રાહ્મણ પાત્રને માટેન્દી ભાષામાં(“શર્માપરંતુ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત .નું વિધાન છે”વર્મા“ અને ક્ષત્રિય પાત્રને માટે”

હિન્દી ભાષામાં પ્રસાદના નાટકોમાં ગૃહવર્મા .નાટકોમાં આ પરંપરા નથી, બંધુવર્મા,ભીમવર્મા વગેરે નામ મળે છે વૈશ્યને માટે . કર્માનુરૂપ નામાભિધાન શૂરપાત્રોને માટે.જાતિથી બ્રાહ્મણ જ છે.વ્યવસાયથી વૈશ્ય છે "ચારૂદત્ત' પરંતુ.ઉપાધિ અપાય છે "દત્ત" સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત નાટકોમાં વાસવદત્.રાણીઓ માટે વિજય વાચક નામનું વિધાન છે– રાજપત્નીઓ માટે.કરાય છેતા ,પદ્માવતી શકુંતલા આદિ નામાભિધાન કરાયેલ હોય છે વેશ્યાઓના નામની આગળ દત્તા.,સેના,મિત્રા ઉપાધિનું વિધાન છે .પાત્રોના નામકરણના સંબંધના ભરતનું વિધાન વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે .મૃચ્છકટીકમાં વસંતસેના નામ તદનુરૂપ છે. નાટ્યકાર એનાથી ક્યાંક ક્યાંક તો પ્રભાવિત થયો લાગઠે છે.અન્યથા સ્વતંત્ર વૃતિથી જ નામોનો પ્રયોગ એમણે કર્યો છે .૧૨ પાત્રોના નામાભિધાનની બાબતમાં ભરતમુનિને પ્રાયઃ સર્વ આચાર્યો અનુસરણ કરે છે, જે ખરેખર પ્રાચીન પરંપરા અને આધુનિકતાનું અનુક્રમે પ્રતીતિકર અને પ્રવાહીપણું પ્રકટ કરે છે.

... અસ્તુ ...

--- પાદ ટીપ---

૧(કાશી સંસ્કરણ) ૩૬-૨૫/૧૮- નાટ્યશાસ્ત્ર .

૨ અભિનવભારતી (.સી.ઓ.ગા) ૪૫-૨૯/૧૭-નાટ્યશાસ્ત્ર .,ભાગ પૃષ્ઠ ૨--૩૭૨ ૭૩-

૩(.સી.ઓ.ગા) ૫૭-૪૭-/૧૭-નાટ્યશાસ્ત્ર .

૪પૃથ્વીધર ટીકા-મૃચ્છકટીકમ.

૫ ભાવપ્રકાશન– શારદાતનય.,પૃષ્ઠ ૩૧૧-૩૧૦-

૬ ૧૬૮/૬- સાહિત્યદર્પણ.,રસાર્ણવસુધાકર ,પૃષ્ઠ ૩૨૨-૨૯૦-

૭ .**नाना देश समुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ।ना.शा.१७/४८**

૮. નાટ્યશાસ્ત્ર(.સી.ઓ.ગા) ૭૪-૬૭/૧૭-

૯ ચારૂદત્ત.,અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ,પ્રતિજ્ઞાયોગમ્ધરાયણઅને મૃચ્છકટીકનાં પ્રસંગો

૧૦૮૦-૭૮/૧૭-.શા.ના .

૧૧ ૮- અંક-મૃચ્છકટીક .,વિક્રમોર્વશીયમ ૫-અંક–,,સ્વપ્નવાસવદત્તા . ૧-

૧૨ . ૯૬-૯૫/૧૭-.શા.ના .

……